

Uygarlık Tarihinde Salgınların Toplumsal Etkilerine Kısa Bir Bakış ve COVID-19 Analizi: Geleneksel Derleme

A Brief Overview of the Social Effects of Outbreaks in the History of Civilization and COVID-19 Analysis: A Traditional Review

^{id} Tünay ARAS^a, ^{id} Kibariye KILIÇ ARAS^b

^aİstanbul Gelişim Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

^bİstanbul Sağlık ve Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Anestezi Programı, İstanbul, Türkiye

ÖZET Bu çalışmada, salgın hastalıkların uygarlık tarihi boyunca toplumlar üzerindeki etkilerine kısaca değinilmiştir. Tarihte meydana gelen büyük çaplı salgınların yol açtığı ölümler ve bu ölümlerin sonucunda oluşan sosyolojik, politik, ekonomik ve kültürel değişimler üzerinde durularak salgın hastalıklar farklı yönleriyle analiz edilmiştir. Salgın hastalıkların yol açtığı demografik ve sosyolojik yıkımların yanı sıra başta sağlık bilimi olmak üzere birçok alanda tetiklediği teknolojik yeniliklere de değinilerek yapılan değerlendirmelerde, salgın hastalıkların farklı toplumsal sınıf ve tabakaları etkileme biçimi değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin yapılmasının temel motivasyonu, salgınların uygarlığın gelişim çizgisi üzerinde olumlu veya olumsuz nasıl bir etki yarattığını anlamaktır. Bu bağlamda uygarlık tarihinde meydana gelen en büyük salgın hastalıklar üzerinde durularak, bu hastalıkların yol açtığı temel toplumsal durumlar irdelenmiştir. Mİlattan sonra ilk yüzyıllardan günümüze meydana gelmiş olan veba, çiçek, kızamık, kolera, edinilmiş immün yetmezlik sendromu, İspanyol gribi gibi hastalıklar ve etkileri üzerinde durulduktan sonra sonuç bölümünde ise günümüzde koronavirüs hastalığı-2019 pandemisinin yol açtığı ekonomik, psikolojik ve sosyolojik sorunlar değerlendirilmiştir. Geçmişte ve günümüzde olduğu gibi gelecekte de insanların ve diğer canlıların yaşamı için büyük bir tehlike arz eden salgınların bütünlüklü bir bakış açısıyla değerlendirilmesi söz konusu sorunla ilgili tedbirlerin alınması için oldukça önemlidir. Dolayısıyla salgınların geçmişte yarattığı etkileri bilmek, gelecekte yaşanması muhtemel olan salgınlarla mücadelede bizlere kolaylık sağlayacaktır.

ABSTRACT The consequences of epidemic diseases on societies throughout history are briefly discussed in this study. Epidemic diseases have been studied from several perspectives, with an emphasis on the mortality caused by large-scale epidemics throughout history, as well as the sociological, political, economic, and cultural changes that resulted from these deaths. In addition to the demographic and sociological devastation caused by epidemic diseases, the technological innovations they sparked in many fields, particularly health science, were assessed, as was the way epidemic diseases affected different social classes and layers. The fundamental reason for doing this assessment is to learn about the effects of epidemics on the development of civilization, both favorably and negatively. In this context, the most devastating epidemic diseases in human history were highlighted, as were the basic socioeconomic circumstances generated by these diseases. Following a discussion of diseases such as plague, smallpox, measles, cholera, acquired immunodeficiency syndrome, and Spanish flu that have occurred from the first centuries of Christ to the present day, the conclusion section discusses the economic, psychological, and sociological effects caused by the coronavirus disease-2019 pandemic. Problems have been assessed. It is critical to examine epidemics that pose a significant threat to the lives of humans and other living things in the future, as well as in the past and present, from a holistic viewpoint in order to take appropriate safeguards. As a result, understanding the effects of previous epidemics will make it easier for us to combat future epidemics.

Anahtar Kelimeler: Salgınlar; pandemik;
COVID-19; tarih; halk sağlığı

Keywords: Outbreaks; pandemics;
COVID-19; history; public health

KAYNAK GÖSTERMEK İÇİN:

Aras T, Kılıç Aras K. Uygarlık tarihinde salgınların toplumsal etkilerine kısa bir bakış ve COVID-19 analizi: Geleneksel derleme. Türkiye Klinikleri J Med Ethics. 2024;32(1):76-86.

Correspondence: Kibariye KILIÇ ARAS

İstanbul Sağlık ve Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Anestezi Programı, İstanbul, Türkiye

E-mail: kibariyekilicaras@gmail.com

Peer review under responsibility of Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics, Law and History.

Received: 25 Sep 2023

Accepted: 07 Dec 2023

Available online: 09 Jan 2024

2146-8982 / Copyright © 2024 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Klasik anlamda uygarlık tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle toplulukların kurduğu veya ürettiği maddi ve manevi unsurlar üzerinde durularak, insan uygarlığının gelişim çizgisi açıklanmaktadır. Bu anlatıda, insanlığın gelişimine yön veren olaylar üzerinde durularak, insan türünün diğer türlerden farklılaşma sürecine odaklanılmaktadır. Evrimsel süreç içerisinde beyin fonksiyonları gelişen insan türünün kendini tehlikelerden korumak ve hayatta kalmak için verdiği mücadelenin zamanla bazı toplumsal yaşam paternlerine ve teknolojik ilerlemelere zemin hazırladığı ve hayatın içerisindeki bu yeniliklerin insan yaşamının gelişerek ilerlemesine katkı sağladığı vurgulanmaktadır. Ateşin ve tohumların evcilleştirilmesi, kesici ve delici aletlerin yapımı, tarımsal üretimin keşfi bu yeniliklerden sadece birkaçıdır. Bu yeniliklerin çoğu yapılan arkeolojik kazılar sonucu kanıtlanmış ve tescillenmiştir. Dolayısıyla bu uygarlık tarihi çalışmalarının çoğu bu yönüyle insanlığın hikâyesini anlamamız için oldukça faydalı ve işlevseldir. Ancak bu kaynaklardan çoğunun göz ardı ettiği ve çoğunlukla üzerinde durmadığı bir durum vardır. O da insanlık tarihinin sürekli bir biçimde kesintisiz olarak ileriye doğru gitmediği, kimi zaman durduğu kimi zaman ise ilerlemekten ziyade gerilediği ile ilgili durumdur.

İnsanlığın uygarlık olarak sürekli ileriye gittiği yönündeki katı pozitivist yaklaşım temel olarak iki unsuru göz ardı etmektedir. Birincisi, insanın rasyonel bir varlık olduğunu düşünen bu düşünce biçimi insanların sürekli rasyonel davranarak bu doğrultuda kararlar aldığını varsaymaktadır. Dolayısıyla bu rasyonel varlığın aldığı rasyonel kararlarla hayatını sürekli olarak daha iyiye götürdüğü ve toplumsal uyumu her geçen gün daha kolay sağladığı düşünülmektedir. Oysa bugün bizler biliyoruz ki bireyler sürekli rasyonel kararlar almaktan ziyade kimi zaman duygularına, kimi zaman hırsına ve kimi zaman da hatalarına kurban olarak irrasyonel kararlar verebilmektedir. İkincisi ise insanlar rasyonel kararlar alsalar dahi fiziksel koşulların uygun olmadığı, dışsal etmenlerin insan üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu bir ortamda uygarlığın sürekli bir biçimde kesintisiz olarak ileriye doğru hareket etmesi pek mümkün değildir.

Uygarlık tarihinde insanlığın gelişim çizgisini olumlu yönde etkileyen birçok olay ve olgu olduğu

gibi insanlığın gelişimini olumsuz yönde etkileyen ve yaşam koşullarını altüst eden birçok olay ve olgu da bulunmaktadır. Bu bağlamda salgın hastalıklar insanlık tarihi boyunca toplumların demografik ve ekonomik yapıları üzerinde yıkıcı etkilerde bulunan başlıca olgulardan biri olmuştur. İnsanların yerleşik hayata ve tarıma geçiş süreciyle birlikte hayvanlar ve topraktaki mikroorganizmalarla yakın temasta bulunarak iç içe yaşamaya başlamasıyla yaygınlık kazanan salgın hastalıklar tarihin bazı döneminde insan türünün varlığını ciddi bir şekilde tehdit etmiştir.¹ İnsanlığın karşılaştığı bu zor yaşam koşulları bir taraftan toplumsal düzen ve yaşamın bizatihi kendisi üzerinde olumsuz etkilere yol açarken, diğer taraftan da bu zor koşullarda hayatta kalmaya çalışan toplumların teknolojik yenilikler gerçekleştirmesini ve yeni bir toplumsallık etrafında örgütlenmesini kamçılamıştır. Dolayısıyla salgın hastalıklar çoğunlukla insan hayatı üzerinde dramatik etkiler yaratsa da nihai sonuçları itibarıyla “ilerlemenin” tetikleyici unsurlarından biri olmuştur. Tarih boyunca art arda yaşanan pandemi salgınları toplumları derinden etkilerken, paradoksal bir biçimde başta tıp ve halk sağlığı olmak üzere ekonomi ve siyasi sistemler de dâhil birçok alanda yeniliklerin ve ilerlemelerin yolunu açmıştır.² Bu sebeple salgın hastalıkların toplumsal etkilerini incelediğimizde, iki yönüyle ele alınması gerekmektedir. Bu çalışmada, detaylı bir şekilde olmasa da salgın hastalıkların uygarlık tarihi üzerindeki etkileri bu iki yönüyle ele alınacaktır.

■ PANDEMİLERİN KISA TARİHİ VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Pandemi kavramı -Eski Yunanca, pan: tüm ve demos: insanlar, köklerinden oluşan- dünyanın önemli büyüklükteki bir bölgesini veya tüm dünyayı etkisi altına alan, geniş alanlara yayılarak etkisini hissettiren salgın hastalıkların geneli için kullanılmaktadır.³ Hastalığa sebep olan bir enfeksiyonun bir canlıya geçmesi sonucu ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar, genellikle canlılar arası etkileşim sonucu yayılarak, çok sayıda kişiye bulaşmasıyla oluşmakta ve yayılan hastalığın belli bir boyuta ulaşmasıyla pandemi veya salgın hastalıklar ortaya çıkmaktadır. İnsanlık tarihi boyunca defalarca tekrar etmiş olan bu salgın hastalıkların önemli bir kısmı bugün insanlık için tehdit

oluşturmasa da uygarlığın gelişim çizgisi üzerinde derin izler bırakmışlardır.

Tarihsel olarak milattan sonra (MS) baktığımızda dünya üzerinde birçok salgın hastalığın yaşandığı görülmektedir. Yaşanan bu hastalıklardan bazıları dar bir coğrafya ile sınırlı kalarak epidemik hastalıklar dediğimiz gruba girerken, bazıları ise birkaç ülkeye veya kıtaya yayılarak ve genellikle çok sayıda insanın hayatını etkileyerek daha geniş ölçekli salgın hastalıkları tanımlayan pandemik hastalıklar grubuna girmektedir.³ Bu hastalıklar; kimi zaman geniş ölçekli göçlere, kimi kıtlığa ve çoğunlukla demografik yıkımlara yol açmaktaydı. Bu çalışmada, bütün bu hastalıkların üzerinde teker teker durma imkânımız olmadığı için aşağıdaki Tablo 1’de bulunan görece daha geniş coğrafyalara yayılmış, büyük ölüm oranlarına yol açmış ve uygarlık tarihine yön vermiş salgınlardan birkaçı üzerinde durulacaktır.⁴

Salgın hastalıkların ilk olarak nerde ve ne zaman ortaya çıktığını tahmin etmek güçtür. Fakat şunu biliyoruz ki ticaret ve seyahatlerin yaygınlık kazanması salgın hastalıkların bir yerden diğer yere taşınmasını görece artırmıştır. İlk uygarlıklar birbiriyle ticari iliş-

kiler geliştirip, şehirler arası seyahatler yapsalar da aradaki etkileşim çok sınırlı olduğu için bir bölgedeki hastalığın diğer bölgelere yayılarak kentleri ve kıtaları etkisi altına alması nadiren rastlanan bir durumdu. Ancak milattan önce 200 ile MS 200 arasındaki dönemde, Akdeniz ile Çin arasında iki ticaret yolunun açılmasıyla -İpek Yolu ve Baharat Yolu- toplumlar arası etkileşimi artırarak salgınlara geniş coğrafyalara yayılmasını tetikledi.² İlk salgın hastalıklardan biri olan Çiçek hastalığı büyük olasılıkla Asya’da ortaya çıkıp, bu ticaret yolları aracılığıyla 165 yılları dolaylarında Akdeniz’e ulaşarak Roma İmparatorluğu’na yayılmış ve bu dönemde yaşanan iki büyük salgından ilki olan Antonine Salgını’nın oluşmasına yol açmıştır.²

Yapılan akademik çalışmalar sonucu elde edilen verilere göre MS insanlık tarihinde yaşanan ilk geniş çaplı salgın 165-180 dönemde yaşanan Antonine Vebası’dır. Tür olarak Suçiçeği ve kızamık kökenli olduğu düşünülen bu salgın, yaklaşık olarak 5 Milyon insanın ölümüne yol açmıştır. Bu rakam, dönemin dünya nüfusu düşünüldüğünde oldukça yüksek bir orandır. Antonine Vebası, Roma nüfusunun 2/3’ünü

TABLO 1: Tarihte pandemiler.⁴

İsim	Zaman dilimi	Tür/insan öncesi konak	Ölü sayısı
Antonine vebası	165-180	Çiçek hastalığı veya kızamık olduğuna inanılan	5 milyon
Japon çiçek hastalığı salgını	735-737	Variola majör virüsü	1 milyon
Justinianus vebası	541-542	Yersinia pestis bakterisi/sıçanlar, pireler	30-50 milyon
Kara ölüm	1347-1351	Yersinia pestis bakterisi/sıçanlar, pireler	200 milyon
Yeni dünya çiçek hastalığı salgını	1520- sonrası	Variola majör virüsü	56 milyon
Londra büyük vebası	1665	Yersinia pestis bakterisi/sıçanlar, pireler	100.000
İtalyan vebası	1629-1631	Yersinia pestis bakterisi/sıçanlar, pireler	1 milyon
Kolera pandemileri 1-6	1817-1923	Vibrio cholerae bakterileri	1 milyon+
Üçüncü veba	1885	Yersinia pestis bakterisi/sıçanlar, pireler	12 milyon (Çin ve Hindistan)
Sarihumma	1800'lerin sonu	Virüs/sivrisinekler	100.000-150.000 (ABD)
Rus gribi	1889-1890	H2N2 (kuş kökenli) olduğuna inanılıyor	1 milyon
İspanyol gribi	1918-1919	H1N1 virüsü/domuzlar	40-50 milyon
Asya gribi	1957-1958	H2N2 virüsü	1,1 milyon
Hong Kong gribi	1968-1970	H3N2 virüsü	1 milyon
HIV/AIDS	1981-günümüz	Virüs/şempanzeler	25-35 milyon
Domuz gribi	2009-2010	H1N1 virüsü/domuzlar	200.000
SARS	2002-2003	Koronavirüs/yarasalar, misk kedileri	770
Ebola	2014-2016	Ebolavirüs/vahşi hayvanlar	11.000
MERS	2015-günümüz	Koronavirüs/yarasalar, develer	850
COVID-19	2019-günümüz	Koronavirüs/bilinmiyor (muhtemelen pangolinler)	7 milyon (22 Eylül 2023)

yok ederek, Roma İmparatorluğu'nda büyük bir felakete yol açmıştır. Roma şehirlerindeki atık ve çöplerin birikmesinin hastalıkla ilişkilendirilmesi üzerine, su kemerlerinin, kanalizasyonların ve hamamların inşa edilmesine zemin hazırladığı ve ayrıca ekonomiye, tarımsal üretime zarar verdiği ve orduda ise yüksek oranlarda ölümlere yol açtığı ifade edilmektedir.⁵ Morris'in aktardığına göre 165'teki antik metinler ordu karargahlarındaki hastalıktan söz ederken, Roma'nın Partlara karşı düzenlediği bir seferde Çin'de başlayan salgının yaklaşık 6.500 km uzaklıktaki, Suriye askeri üslerde salgına yol açtığı ve bu salgın hastalığın 171-185 arasını dönemde Roma İmparatorluğu'nu kasıp kavurduğu, Mısır'da ise nüfusun 1/4'ünden fazlasını yok ettiği belirtilmektedir.⁶ Daha sonraki dönemde imparatorluk toprakları üzerinde etkisini sürdüren veba ve açlığın nüfusun yarısından fazlasını yok ettiği düşünülmektedir.^{7,8}

Salgın bu sosyal ve ekonomik etkilerinin yanı sıra insan psikolojisi ve inançları üzerinde de ciddi bir etki yaratmıştır. Bu dönemde çok tanrılı, pagan bir din yapısının egemen olduğu Roma toplumunun, salgınla birlikte Hristiyanlık da dâhil olmak üzere tek tanrılı dinlere inanarak mitolojik inançlarından uzaklaşmaya başladığı ifade edilmektedir. Yaşanan aşırı ölümler tanrının gazabı olarak algılanmış olması tek tanrılı bir din olarak Hristiyanlığın topluma yayılmasını tetiklemiş olma ihtimali yüksektir. Zira bu salgından yaklaşık 200 yıl sonra Hristiyanlık Roma İmparatorluğunu baştan başa sararak devletin resmî dinî hâline gelmiştir. Bu 200 yıllık süreçte salgınlar tekrar tekrar ortaya çıkmış Roma kentlerinde salgının pik yaptığı kimi günlerde 5 bin kişinin öldüğü ve hatta kimi yerleşim yerinde insanların tamamının hayatını kaybettiği -özellikle 251-256 ve 310-322 yılları arasında- düşünülmektedir.⁶ 251-256 yılları arasında Roma'da ilk kızamık salgını yaşanırken, 310-312 arası dönemde ise salgının ikinci dalgası yaşanmış ve birçok yerleşim yerinde kayıp oranları %40 civarlarına ulaşmıştır.²

Salgının eski dünya nüfusu üzerinde yarattığı bu dramatik etki toplumsal hayatı bütün yönleriyle etkileyerek, kentlerin küçülmesine, ticaretin gerilemesine, vergi gelirlerinin düşmesine ve tarım topraklarının boş kalmasına yol açmıştır. Bu salgınların yanı sıra MS 200-500 arasında iklimde meydana

RESİM 1: Mahşerin dört atlısı.¹⁰

gelen değişiklik sonucu sıcaklıkların da düşmesi iklim bilimcilerin Karanlık Çağ Soğuma Dönemi adını verdiği çağın yaşanması, Albert Dürer'in 1498 tarihli Mahşerin Dört Atlısı isimli tablosunda çarpıcı bir şekilde işlediği "veba", "savaş", "açlık" ve "ölüm" portresinin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Resim 1).^{6,9,10} İklimde meydana gelen bu değişiklik göçlerin yaşanmasına, göçler ise salgın hastalığın yayılmasını tetiklemekteydi. Bugün bizim Kavimler Göçü olarak bildiğimiz bu göçler 2 ve 14. yüzyıl veba salgınlarını yayarak, mahşerin dört atlısından dördüncüsü olan veba ve ölüme (o dönemde bu iki kelime aynı anlamda kullanılırdı) yol açmaktaydı.

Bu toplumsal sirkülasyon 541-542 yıllarında Justinianus Vebası'nı, 1347-1351 arasında ise Kara Ölüm olarak bildiğimiz bugüne kadar gelmiş geçmiş en korkunç salgının oluşmasını tetiklemekteydi. Bu iki salgın tarihsel olarak birbirlerinden farklı dönemlerde meydana gelseler de köken olarak benzer salgınlardı. *Yersinia pestis* bakterisinden türeyen hastalığın taşıyıcısı ise sıçanlar ve pirelerdi. Justinia-

nus Vebası bir yılda 30 ile 50 milyon arası insanın ölümüne yol açarken Kara Ölüm 4 yıl sürmüş ve yaklaşık olarak 200 milyon insanın ölümüne yol açmıştır. Özellikle Avrupa'da bu süre içerisinde yaklaşık nüfusun 1/3'nün ölümüne yol açarak, 1346'da 75 milyon olan kıta nüfusunun 1353'te 40 milyonlara kadar indiği düşünülmektedir.¹¹

Uygarlığın çiçek ve kızamık kaynaklı yaşadığı iki büyük salgından sonra 540 dolaylarından yaşadığı diğer büyük salgın Justinianus Vebası yani diğer adıyla hıyarcıklı vebayı.¹² Hastalık fare, sıçan ve bu hayvanların üzerinde yaşayan pirelerden insanlara bulaşan bir bakteriden kaynaklanmaktaydı. İnsanların bu bakterilere karşı bağışıklığı olmadığı için hastalığı taşıyan pireler tarafından ısırılan vakaların ısırılan bölgedeki doku ve hücrelerinin ölmesi (nekroz) sonucu vücutlarında siyah kabarcıklar ve şişlikler oluşmaktaydı. Hastalığa yakalanan insanların yarısından fazlası ilk bir hafta içerisinde ölüyor, bazıları ise akciğer enfeksiyonuna yakalanarak hastalığın damlacık yoluyla yayılmasına sebep oluyordu.^{2,13} Bu durum ise hastalığın insandan insana daha hızlı yayılmasına yol açmaktaydı.

Hastalığın ilk olarak nerede ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte Hindistan, Mısır rotası üzerinden tahıl gemileri aracılığıyla Roma İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'e ulaştığı düşünülen salgının, başkentin demografisi üzerinde yıkıcı bir etki yaratarak kimi günler 10 bin kişinin hayatını kaybetmesine sebep olduğu düşünülmektedir.² Toplam ölü sayısının, nüfusun 1/4 ile 1/3 arasında olduğu tahmin edilen bu hastalık Avrupa'ya da yayılarak özellikle liman kentlerinde yüksek oranlarda ölümlere yol açmıştır. 770'li yıllara kadar etkisini Avrupa'da devam ettirdiği belirtilen bu hastalık henüz tespit edilmeyen sebeplerle yaklaşık 600 yıl kadar Avrupa'da önemli ölçüde etkisini yitirdi.²

Bu uzun aradan sonra 14. yüzyılda hem toplumsal üretim ilişkilerini hem de toplumların siyasal ve kültürel yapılarını derinden etkileyen büyük bir salgın yaşandı. Justinianus Vebası ile aynı kökene sahip bu salgın insanlık tarihinin en büyük felaketi olan Kara Ölüm'dü. En büyük veba salgını olan bu hastalık diğer salgınlara oranla hakkında en çok bilgiye sahip olduğumuz ve üzerine en çok akademik yayın yapı-

lan salgındır. Orta Asya'da ortaya çıktığı düşünülen salgın ticaret yolları, seyahatler ve Moğol orduları vasıtasıyla Kırım'a ulaştıktan sonra Akdeniz havzasına, oradan Avrupa'ya, İngiltere'ye, Moskova'ya ve hatta Grönland'a kadar yayıldı.^{2,6} İnsandan insana solunum ve temas yoluyla geçen hastalık kısa süre içerisinde etkisini dünya ölçeğinde hissettirerek en ücra yerlere kadar ulaştı. Çoğu zengin insan kentlerden kırsal bölgelere kaçarak hastalıktan kurtulmaya çalışırken, hastalığı kırsal bölgelere de taşıdılar.¹⁴ 14. yüzyılda ortaya çıkan bu salgına herhangi bir tedavi geliştirilemediği için 18. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'da etkisini devam ettirdi. 1628-1632 yılları arası dönemde Fransa'da etkisini yüksek oranda hissettiren salgın yaklaşık olarak 750.000 kişinin ölümüne yol açarken, 1665'te Londra'yı kasıp kavurarak haftalık 6.000 civarı insanın ölmesine yol açtı.² Avrupa'nın batısında son olarak 1720-1721'de Marsilya'da ortaya çıkan salgın, Doğu'da ise etkisini daha uzun bir süre devam ettirerek 1770-1771'de Moskova'da nüfusun yarısının hayatını kaybetmesine sebep oldu.² Salgının yarattığı bu yıkımlar dönemin sanat eserlerinde bile kendisine yer buldu. Pieter Bruegel tarafından 1562'de çizilen *The Triumph of Death* (Ölümün Zaferi) adlı tablo bu yıkımı ve yıkım karşısındaki çaresizliği bütün çıplaklığıyla resmetmekteydi (Resim 2).¹⁵

Özellikle Avrupa'nın demografik yapısını derinden etkileyerek kıtanın nüfusunun 1/3'ünün yaşamını yitirmesine yol açan bu salgının pik noktası 1348-1410 arası dönemde yaşandı ve 6 farklı salgın şeklinde patlak vererek bölge sosyolojisini derinden

RESİM 2: *The Triumph of Death* (Ölümün Zaferi) Pieter Bruegel tarafından 1562'de yapılan tablo İspanya'da Museo Nacional Del Prado'da sergilenmektedir.¹⁵

etkileyip toplumda önemli bir dönüşümün önünü açtı.¹⁶ “Hem Avrupa’da feodal üretim biçiminin nihai krizi hem de sınıf güçleri arasındaki dengede yaşanan, sonunda kapitalist üretim ilişkilerinin yükselişine yol açacak değişim açıklanırken, Kara Ölüm’e sık sık önemli bir konjonktürel etken olarak atıfta bulunulmuştur.”⁹ Feodalizmden kapitalizme geçiş süreci sınıflar arası çelişkilerin bir sonucu olsa da Kara Ölüm’ün bu geçiş üzerindeki etkisi göz ardı edilemez bir gerçekliktir. Brenner’in de belirttiği gibi salgının sebep olduğu demografik kriz başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa’nın genelinde köylüler ile feodal bey arasındaki ilişkide ibreyi köylülerin lehine çevirmiştir.¹⁷ Nüfusun büyük bir kısmının hayatını yitirmesi tarım üretimini ciddi bir şekilde etkileyerek, sınıflar arası var olan çatışmaları derinleştirerek başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa’nın genelinde feodal sistemin çözülmesini hızlandırmıştır. Kapitalizmin ortaya çıkışını İngiltere kırsalında meydana gelen köylü feodal bey çatışması üzerinden açıklayan Brenner, Kara Ölüm’den sonra İngiltere’de senyörlere karşı ciddi bir tepkinin ortaya çıktığını bu konjonktürü kendi çıkarları için kullanmak isteyen köylülerin senyörün topraklarını terk ederek daha iyi şartlarda yaşamak adına farklı yerlere hareket ettiğini vurgulamaktadır. Senyörlerin bu köylü hareketliliğini kontrol etme girişimlerinde bulunarak, ücretleri kontrol etmek için bazı yasal düzenlemelere ve zor aygıtlarına başvurduğunu ve ancak senyörlerin bu saldırılarının başarısızlıkla sonuçlanarak 15. yüzyıl boyunca devam eden isyan ve kaçışların sonucu olarak serflikin sona erdiğini belirtmektedir.¹⁷ Kara Ölüm feodalizmin çöküşünü hızlandırdığı gibi “iktisadi, teknolojik, toplumsal ve idari modernleşmeyi” etkileyerek büyük bir tarihsel etki yaratmıştır.⁹

Kara Ölüm ile ilgili diğer dikkat çeken durum ise halkın geneli için hayati bir tehdit olsa da sonuçları itibarıyla baktığımızda kötü ve yetersiz beslenen, farelerle iç içe toprak evlerde yaşayan, salgından kaçacak imkânları olmayan yoksul insanları daha çok etkilemiş olmasıdır.^{18,19} Bu yönüyle bakıldığında salgın hastalıkların tarihsel süreçte sınıfsal düzeyde analiz etmek mümkündür. Bu salgın bir de iklim bilimcilerin Küçük Buzul Çağı dedikleri Orta Çağdaki kötü hayat koşullarıyla birleşince yoksul alt sınıflar için hayat daha da çekilmez bir hâl alıyordu. Dünya-

nın dört bir tarafının buzullarla kaplandığı bu dönemde yani “1315 ve 1317 arasında Kuzeybatı Avrupa o kadar çok yağış aldı ki ekinler toprakta çürüdü ve toprak şövalyelerin savaşamayacağı kadar çamurlu hâle geldi.”⁶ Aşırı ölümler ve kötü hasat insanların dinî inançları üzerinde etki yaratarak, yaygın bir biçimde yaşananların Tanrı’nın insanlara bir mesajı olduğu yönünde yorumlandı. Birçok farklı coğrafyada insanlar bu çifte felaketi kendi inançları doğrultusunda yorumladılar. İslam toplumlarında ilginç bir biçimde salgın insanların dinî inançlarını güçlendirerek, “vebanın sadece küffara ceza (İnananlar içinse vebadan ölmek bir rahmet ve şehadet olduğu şeklindeki resmî görüş” birkaç istisna dışında halkın geneli tarafından kabul edilen bir tutumdur. Bunun yanı sıra salgınla ilgili diğer bir tutum ise “toplu hâlde yapılan dualar, evliya mezarına düzenlenen geçit alayları ile alkole ve ahlaki gevşekliliğe karşı daha sert yasalar(a)” başvurulmasıydı.⁶

Hristiyanlar arasında ise durum çok daha farklıydı. Salgınla birlikte insanların kiliseye olan inancı oldukça zayıflamıştı. Yaşanan bu devasa yıkama karşı kilisenin elinden hiçbir şey gelmiyordu. Kilisenin kutsiyeti o kadar ayaklar altına alınmıştı ki “1303’te bir Fransız kral papayı dövdürüp zindana attırmıştı.”⁶ Bu dönemde “bilgiyi üretip denetleyen yegâne iktidar olan Katolik Kilisesi, Kara Ölüm karşısında çaresiz” kalması halkın güvenini azaltarak veba ile birlikte Avrupa’da kilisenin otoritesinin azalmasına yol açmıştır.¹⁹

Bu dönemde, salgınla mücadelede dinî kurumların dışında bilimsel yollara başvurulmak durumunda kalındı. İlk defa halkın geneline sağlık hizmeti verecek veba doktorları ortaya çıktı. Devletin resmî kurumları tarafından görevlendirilen bu doktorlar belli bir ücret karşılığında genellikle vebadan en çok etkilenen bölgeleri ziyaret etmek ve maddi imkânları olmayan yoksul hastaları tedavi etmekle görevlendirildi.²⁰ Bu doktorların çoğu tecrübesiz ve hastalıkla mücadelede yetersizdi. Çoğunlukla doğru tedavi yöntemlerini uygulayamadıkları gibi salgından korunmak için kullandıkları koruyucu yöntemlerde oldukça ilginç olabilmekteydi (Resim 3).^{21,22}

Vebanın dışında uygarlık tarihindeki diğer önemli bir hastalık ise hiç şüphesiz 1520’lerde baş-

RESİM 3: Holländer Eugen tarafından 1656 yılları civarında yapıldığı düşünülen "Vebsa Doktoru" (Doktor Schnabel von Rom) adlı bu gravürde veba hastalarını tedavi eden bir tıp doktoru tasvir edilmiştir.²¹

layarak 1980'lere kadar süren ve yüz milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine yol açan Çiçek Hastalığı Salgını idi. Variola majör virüsünden kaynaklanan bu hastalık insandan insana "damlacık veya aerosol, yüz yüze temas ve hasta kişilerin kontamine giysileri ve yatak takımları ile de bulaşabilmektedir."^{23,24} Hastalığın tarihsel olarak dünyaya yayılma evrelerine baktığımızda; 6. yüzyılda Çin'de ortaya çıktığı düşünülen hastalığın, önce Doğu Asya ülkelerine yayıldığı, 7. yüzyılda ise Arap coğrafyasına ulaşarak İslam akınlarıyla Kuzey Afrika, İspanya ve Portekiz'e yayıldığı ve 11. yüzyılda yoğunlaşan Haçlı Seferleri sonunda Avrupa'nın geneline dağıldığı ifade edilmektedir.²⁵ 15. yüzyıldan itibaren özellikle Batı Afrika'nın önemli bir kısmının Avrupalı devletler tarafından işgal edilmesi hastalığın bu bölgeye yerleşmesine ve yüksek oranda ölümlere sebep olmuştur. Amerika'nın keşfinden sonra Afrika'dan Amerika'ya köle ticaretini yoğunlaştıran Avrupalılar 16. yüzyılda

ise bu köle ticareti aracılığıyla çiçek hastalığını önce Karayipler'e daha sonra ise Orta ve Güney Amerika'ya yaymışlardır. 17. yüzyıldan itibaren Kuzey Amerika'yı da önemli ölçüde kolonileştiren Avrupalı yerleşimciler çiçek hastalığını bu bölgeye de taşıyarak, Amerika kıtasında yaşayan yerli halkların hayatlarını altüst etmişlerdir. Eski dünyanın virüslerine karşı bağışıklıkları olmayan Amerika yerlileri Avrupalıların getirdiği hastalıklardan dolayı neredeyse nüfuslarının tamamına yakını kaybetmişlerdir. Jared Diamond'un da "Tüfek, Mikrop ve Çelik" adlı eserinde belirttiği gibi Amerika kıtasında ilk koloni 1508'de Panama civarında kurulduktan sonra kıtadaki iki büyük imparatorluktan Aztek İmparatorluğu 1519-1520 yıllarında, İnka İmparatorluğu ise 1532-1533 yıllarında Avrupalılar tarafından ele geçirilmiş ve Avrupa kökenli çiçek hastalığı İmparatorlarda dâhil kıta nüfusunun büyük bir bölümünü yok etmiştir.²⁶

Başta Amerika yerli halkları olmak üzere insan popülasyonu üzerinde uzun yıllar boyunca dramatik etkiler ortaya koyan ve milyonlarca insanın ölümüne yol açan çiçek hastalığı 1796'da İngiliz doktor Edward Jenner'm sığır çiçeğine yakalanan sütçü kızların çiçek hastalığından korunduğunu fark etmesiyle hastalığa karşı tedavi geliştirilmesinin miladı oldu.²⁷ Jenner'in deneyleri sonucu geliştirilen çiçek aşısı 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandı. Fakat hastalıkla küresel ölçekte mücadele ancak 1959'da Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ), dünyayı çiçek hastalığından kurtarmak için başlattığı bir programla mümkün olabildi. Yoğunlaştırılmış Eradikasyon Programı adıyla başlayan bu program ilk denemelerinde başarısız olsa da 1967'de tekrar yürürlüğe sokulmuş ve istikrarlı bir ilerleme kaydedilerek 1971'de Güney Amerika'da, daha sonra 1975'de Asya'da ve son olarak 1977'de ise Afrika'da -bu program başlatılmadan önce zaten hastalık 1952'de Kuzey Amerika'da ve 1953'te ise Avrupa'da eradike edilmişti- hastalığın eradikasyonu sağlanmıştır.²⁵

Üzerinde durduğumuz bu hastalıkların yanı sıra uygarlık tarihinde milyonlarca ölüme yol açan birçok hastalık daha bulunmaktadır. 1817-1923 yılları arasında yaşanan Kolera Salgını dünyanın birçok yerinde etkisini hissettirerek 1 milyondan fazla insanın ölümüne yol açarken, Kolera ile benzer bir zaman di-

limi içerisinde yaklaşık olarak 1800'lerin sonunda yaşanan Sarıhumma'dan yüz binlerce insan ölmüş, aynı dönemin üçüncü bir salgını olan Rus Gribi ise bir milyondan fazla insanın hayatına mal olmuştur. 1918-1919 yıllarında Birinci Dünya Savaşı sürerken ortaya çıkan İspanyol Gribi dramatik bir biçimde savaşta çatışmalardan dolayı ölen insan sayısından daha fazla insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Birçok ülke tarafından savaş koşullarında medyada yer verilmeyen bu hastalık savaşa taraf olmayan İspanya tarafından oldukça uzun bir süre gündemde tutulması salgının İspanyol Gribi olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Oysa salgın İspanya dışında da birçok bölgeyi etkisi altına alarak, özellikle savaşa taraf olan ülkelerin insan kaynaklarını zayıflatarak savaşma dirençleri üzerinde ciddi bir etki yaratmıştır. 1981'de ortaya çıkan ve günümüzde devam eden insan immün yetmezlik virüsü/edinilmiş immün yetmezlik sendromu salgını ise sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte 25-35 milyon arası insanın hayatına mal olduğu düşünülmektedir.

20. yüzyılda yaşanan bu salgınlardan sonra 21. yüzyıla geldiğimizde tıp ve halk sağlığı alanlarında ciddi gelişmeler sağlansa da 2002-2003 yıllarında şiddetli akut solunum sendromu, 2009-2010 yıllarında Domuz gribi, 2014-2016 yıllarında Ebola, 2015'ten günümüze Orta Doğu solunum sendromu ve son olarak 2019'da ortaya çıkarak hâlâ hayatımızı birçok yönüyle etkileyen koronavirüs hastalığı-2019 [coronavirus disease-2019 (COVID-19)] salgını ortaya çıkmıştır. Sağlık biliminde ilerlemeler yaşansa da aşırı üretim ve tüketimin gerçekleştiği günümüz dünyasında doğanın aşırı bir biçimde sömürülmesi bir taraftan iklim değişikliğini tetiklerken, diğer taraftan ise doğal ortamlarında insanlardan izole yaşayan bakteri ve virüslerin insanlarla temasa geçerek salgınları tetiklemesine yol açmaktadır.

GÜNÜMÜZ PANDEMİSİ OLARAK COVID-19'UN TOPLUMSAL ETKİLERİ

COVID-19 pandemisini diğer bütün salgınlardan ayıran belki de en önemli tarafı iletişim araçlarının çok geliştiği bir dönemde meydana gelmiş olmasıdır. İlk COVID-19 vakası tespit edildiği andan itibaren başta sosyal medya olmak üzere diğer bütün medya ve iletişim kanalları salgına önemle yer vermiş ve salgının

yayılması insanlar tarafından gün gün takip edilmiştir. Tarihsel olarak baktığımızda 20. yüzyıldaki salgınlarda dâhil hiçbir salgın hastalık bu denli gündemde kalarak, bütün toplumlar üzerinde eş zamanlı olarak etki yaratmamıştır. Kara Veba gibi COVID-19'a oranla daha ölümcül hastalıklar bile küresel olmalarına rağmen dünyanın dört bir yanına eş zamanlı olarak yayılmamıştır. Antik ve klasik dönemde hastalığın başka bölgelere sıçraması bazen aylar bazen ise yıllar bile almıştır. Benzer şekilde bir bölgede ortaya çıkan hastalığın başka bölgeler tarafından öğrenilmesi ve bu bağlamda tedbirler alması da mümkün olmamıştır. Oysa günümüz dünyasında küreselleşmemin ve iletişim araçlarının gelişmiş olması sebebiyle bir bölgede ortaya çıkan hastalığın haberi dakikalar içerisinde dünyanın dört bir tarafına yayılırken, aşırı nüfus akışkanlığından kaynaklı olarak bulaşıcı hastalıkların yayılması ise ancak birkaç gün sürmektedir.

İlk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan kentinde tespit edilen COVID-19 salgını kısa sürede Asya ülkelerine sıçramış ve daha sonra ise ticaret ve seyahatlerin etkisiyle dünyanın geneline yayılmıştır.²⁸ Tüm dünyaya yayılan salgın başta sağlık olmak üzere, toplumların ekonomik ve sosyal yapılarını ciddi bir şekilde etkilemiştir. Küresel olarak, 22 Eylül 2023 itibarıyla DSÖ verilere göre COVID-19 pandemisinin yaklaşık 7 milyon ölüme ve 770 milyon onaylanmış COVID-19 vakasına yol açtığı bildirilmiştir.²⁹ Hâlâ etkisi devam eden salgının ilk aşamalarından toplumlarda yarattığı en belirgin etki psikolojik olmuştur.³⁰ Mevcut akademik çalışmalar, enfeksiyon riskine maruz kalanların sağlıkları hakkında korkuya kapıldığını, başta aileleri olmak üzere hastalığı başkalarına bulaştırmaktan endişe duyduklarını göstermektedir. İlk etapta salgının yeni ve bilinmeyen bir hastalık olması ve ilk günlerinden itibaren kısıtlamalar ve tecrit önlemlerine başvurularak sosyal izolasyonun uygulanması, insanlarda gelecek için belirsizlik duygularının ortaya çıkmasına ve aşırı derecede kaygı duyulmasına yol açmıştır. Salgınla birlikte insanlarda ortaya çıkan kaygı çok boyutlu bir durumdur. İlk başta kendisi ve yakın çevresinin sağlık durumu için kaygılanan insanlar, ikinci olarak beslenme ve temel ihtiyaçlarını karşılama noktasında da kaygıya sahiplerdi. Kentleşmeyle birlikte

nüfusun büyük bir bölümünün üretim araçlarıyla bağlarının kopması pandemi döneminde temel geçim ürünlerine ulaşma konusunda insanların kaygılanarak marketlere hücum etmesine ve hatta birçok yerde yağma ve talan durumlarının yaşanmasına sebep olmuştur. Üretim araçlarından kopuk kapitalist modernitenin güvencesiz koşulları altında yaşayan insanların hayatta kalma koşullarıyla ilgili kaygıları hat safhaya varmıştır. Sosyal çevrelerinden izole edilerek evde kalmak zorunda olan bireylerin bu kaygıları medyada hastalıkla ilgili pompalanan haberlerle daha da olumsuz etkilenirken, buna birde gelecekle ilgili belirsizlikler eklenince insanların ruhsal durumları üzerinde olumsuz etkilere yol açmaktaydı.

Hastalığın bu psikolojik dalgasına eşlik eden diğer bir durum ise başta maske ve dezenfektan olmak üzere koruyucu ürünlerin tedarikinde yaşanan sorunlardı. Koruyucu ekipman ve temizlik ürünlerine duyulan ihtiyacın aniden artması ve üretimin kısa vadede buna cevap verememesi önemli bir tedarik sorunu hâline geldi. Bu tedarik sonunda neoliberalizm ile birlikte piyasadaki neredeyse tamamen çekilen devletleri de çaresiz bıraktı. Bu ürünlerin tedariki bir devlet kapasitesi ve iyi yönetim göstergesi olarak değerlendirildi. Özellikle bu dönemde maske tedariki siyasilerin elinde bir *yumuşak güç* unsuruna dönüştü.³¹ Halka maske dağıtmak ve maske ihtiyacı olan ülkelere maske yardımı yapmak her ne kadar bir dayanışma örneği gibi görünse de aslında bu eylemde bulunan siyasal iktidarın kendi vatandaşlarına ve uluslararası kamuoyuna verdiği mesajdan öteye bir durum değildi. Bu bağlamda maske tedariki gibi basit bir durum dahi minimal neoliberal devlet organizasyonları tarafından başarı olarak değerlendirildi.

Hastalığın bu ilk evresinden sonra en dikkat çekici durum sınıflı toplum yapısının bütün çıplaklığıyla gün yüzüne çıkması oldu. Maddi yönden üst sınıfta bulunan insanlar müstakil malikânelerine çekilerek, hastalıktan izole olma fırsatı yakalarken, alt sınıftan insanlar ise onlarca kişinin yaşadığı apartmanlarda yaşayarak, yüzlerce kişinin bindiği toplu taşıma araçlarına binerek her gün işe gitme mecburiyetini devam ettiriyordu. Bazı meslek grupları uzaktan çalışma sistemine geçerken mavi yaka dediğimiz fiziksel emeğiyle geçinen insanlar hastalığa daha fazla maruz kalmaya devam etmekteydi. Hastalığın

bu ikinci evresinde insanlar psikolojik olarak hastalığa nispeten adapte olsalar da vaka sayılarının her geçen gün artması ve hastalık için geliştirilen testlere erişilmede sıkıntı çekilmesi tedirginliğin devam etmesine yol açmaktaydı. Özellikle test sonuçlarının şeffaf bir biçimde yansıtılmadığının düşünülmesi insanların zihninde bir belirsizlik yaratarak hastalığın bilançosuyla ilgili spekülasyonların ortaya çıkmasına yol açmaktaydı.

Salgının üçüncü evresi olarak değerlendirebileceğimiz evresinde ise iki unsur ön plana çıkmıştır. Hastalık için geliştirilen aşılardan sebep olduğu tartışmalar ve salgının beraberinde getirdiği uluslararası ekonomik kriz. Salgının bu evresinde toplumsal tartışmaya sebep olan en önemli konulardan biri aşılardan güvenirliliği olmuştur. Başta muhafazakâr kesim olmak üzere halkın önemli bir kısmı aşılara karşı çıkarak komplo teorileri doğrultusunda aşılardan güvenirliliğini sorgulasa da çoğunluk daha rasyonel davranarak, salgınla mücadelede aşılardan kaçınmayı kabul etmiştir. Tarihsel ve toplumsal olarak neredeyse bütün aşılara karşı farklı toplumlarda meydana gelen bu ayrışma COVID-19 aşılardan için de söz konusu olmuştur. Fakat buna rağmen halkın çoğunluğu aşı olmayı kabul ederek, salgınla mücadelede bilime olan güvenlerini ortaya koymuştur.

2022 yılına geldiğimizde pandemi insanların zihinlerinde sıradanlaşarak gündelik hayat pratiklerini nispeten daha az etkilese de pandemi döneminde krize meyilli olan kapitalist sistemde meydana gelen aksaklıklar uluslararası alanda yüksek enflasyona ve büyük bir ekonomik krize yol açmıştır. Kapitalist sistem ortaya çıktığı andan itibaren krize içkin bir sistem olduğu için günümüz krizini sadece salgın ile ilişkilendirmek doğru olamayacaktır. Ancak şunu da biliyoruz ki kapitalizmin bütün krizleri konjonktürel bir etken tarafından tetiklenmiştir. Kapitalizmin 1970'lerde itibaren yaşadığı gösterge krizi, 2008 yılında nihai bir krize yol açmış ve katmerlenen bu neoliberal krizin etkisi artarak devam etmiştir. 2019'da meydana gelen salgın hastalık bu nihai krizi derinleştirerek adeta bir katalizör etkisi yaratmıştır.³² Merkez kapitalist ülkelerde bile son 30-40 yılın en yüksek enflasyon oranlarını tetikleyen bu süreç, görece ekonomi yapıları daha zayıf olan, kurumsal yapıları yeterince konsolide edilmemiş ve siyasetin ekonomik

kararlar üzerinde etkide bulunabildiği Türkiye gibi ülkelerde ise krizin etkisi daha dramatik olmuştur. Enflasyon oranlarının üç basamaklı sayılara ulaştığı bu ortamda alım gücü düşen alt sınıfların yaşam şartları oldukça zorlaşmıştır.

Bütün diğer salgın hastalıklar gibi COVID-19 pandemisi de insanlığın hikâyesinde derin bir iz bırakmış ve hâlâ etkisini sürdürmektedir. Siyasetten toplumsal davranış patenlerine, ekonomiden kültürel faaliyetlere birçok konuda önemli değişim ve dönüşümlere yol açan insan türünün son salgın hastalığı uzun vadede henüz keşfetmediğimiz farklı yan etkilere de yol açacaktır. COVID-19 insanlık tarihinin ilk salgını olmadığı gibi sonuncusu da değildir. Kapitalizmin yol açtığı aşırı üretim ve tüketim bir taraftan doğanın aşırı derecede sömürülmesine yol açarak diğer canlıların doğal yaşam alanlarını daraltırken, bir taraftan da salınan sera gazı emisyonlarının artışıyla iklim değişikliğinin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.³³ Daha önce insanlarla bir arada yaşamamış bu canlıların doğal yaşam alanlarının daralması veya yok olması, insanlarla daha yakın çevrelerde yaşamalarına neden olmaktadır. Bu durumun vahşi canlılarda bulunan, insan bağışıklığının tanımadığı mikroorganizmaların insanlara bulaşmasına neden olarak farklı salgınları tetiklemesi muhtemeldir.³⁴ Durumun daha vahim tarafı ise iklim değişikliğinin bir etkisi olan küresel ısınma sonucu buzulların erime-

siyle birlikte yüzyıllardır buzulların içerisinde donmuş olarak bulunan mikroorganizmaların yeni hastalıklara sebep olma ihtimalinin gün yüzüne çıkmasıdır. Dolayısıyla insanoğlu doğaya verdiği zarar sonucunda kendi türünün yaşamı için tehlike arz eden yeni bir düşman yaratmaktadır.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Fikir/Kavram: Tünay Aras; **Tasarım:** Kibariye Kılıç Aras; **Denetleme/Danışmanlık:** Tünay Aras, Kibariye Kılıç Aras; **Veri Toplama ve/veya İşleme:** Tünay Aras, Kibariye Kılıç Aras; **Analiz ve/veya Yorum:** Tünay Aras, Kibariye Kılıç Aras; **Kaynak Taraması:** Tünay Aras, Kibariye Kılıç Aras; **Makalenin yazımı:** Tünay Aras; **Eleştirel İnceleme:** Kibariye Kılıç Aras; **Kaynaklar ve Fon Sağlama:** Tünay Aras, Kibariye Kılıç Aras; **Malzemeler:** Tünay Aras, Kibariye Kılıç Aras.

KAYNAKLAR

- Nikiforuk A, ed. Erkanlı S, çeviri editörü. Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi. 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları; 2018. p.27.
- Ponting C, ed. Başçı A, çeviri editörü. Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarıkların Çöküşü. 3. Baskı. İstanbul: Sabancı Üniversitesi; 2007. p.248-73.
- Very Well Health [Internet]. ©2023 Dotdash Media, Inc. [Cited: May 24, 2023]. What is the difference between a pandemic and an epidemic. Available from: [\[Link\]](#)
- Visual Capitalist [Internet]. ©2023 Visual Capitalist [Cited: May 24, 2023]. Visualizing the history of pandemics. Available from: [\[Link\]](#)
- World Population History [Internet]. [Cited: May 24, 2023]. Antonine Plague (165-180). Available from: [\[Link\]](#)
- Morris I, ed. Çağalı Güven G, editör. Dünyaya Neden Batı Hükmediyor (Şimdilik). 4. Baskı. İstanbul: Alfa Yayıncılık; 2017. p.347-461.
- Russell JC. Population in Europe 500-1500. Cipolla CM. Vol. 1. The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages; 1972. p.25.
- Harman C, eds. Kocabaşoğlu U, çeviri editörü. Halkların Dünya Tarihi: Taş Devri'nden Yeni Binyıla. 5. Baskı. İstanbul: Yordam Kitap; 2016. p.110.
- Anievas A, Nişancıoğlu K. Uzun 13. Yüzyıl: Yapısal Kriz, Konjonktürel Felaket. Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?: Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri. 1. Baskı. İstanbul: Yordam Kitap; 2020. p.99.
- Vikipedi [Internet]. [Erişim tarihi: 24 Mayıs 2023]. Mahşerin dört atlısı. Erişim linki: [\[Link\]](#)
- Hays JN. Second Plague Pandemic, 1346-1844. Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History. 1st ed. USA: Bloomsbury Publishing; 2005. p.62.
- Centers for Disease Control and Prevention [Internet]. ©2023 U.S. Department of Health & Human Services [Cited: June 2, 2023]. Symptoms. Available from: [\[Link\]](#)
- Centers for Disease Control and Prevention [Internet]. ©2023 U.S. Department of Health & Human Services [Cited: June 2, 2023]. Frequently Asked Questions (FAQ) About Plague. Available from: [\[Link\]](#)

14. Boccaccio G, ed. Yeni N, çeviri editörü. Decameron. 1. Baskı. İstanbul: Alfa Yayıncılık; 2019.
15. Obelisk Art History [Internet]. © Obelisk Art History 2022 [Cited: May 28, 2023]. The triumph of death. Available from: [\[Link\]](#)
16. Davis JD, ed. Bıçakçı B, çeviri editörü. İnsanın Hikayesi: Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz. 16. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; 2019. p.193.
17. Brenner R. Agrarian Class structure and Economic Development in Pre-industrial Europe. Aston TH, Philpin CHE, ed. Brenner Debate. 1st ed. Cambridge: Cambridge University Press; 1987. p.35.
18. Boyd D. A plethora of plagues. Plagues and Pandemics: Black Death, Coronavirus and Other Killer Diseases Throughout History. 1st ed. Philadelphia: Pen & Sword; 2022. p.64.
19. Artvinli F. Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış. Türk Tabipler Birliği Altıncı Ay Değerlendirme Raporu. 2020. [\[Link\]](#)
20. Mussap CJ. The Plague Doctor of Venice. Intern Med J. 2019;49(5):671-6. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#)
21. Britannica [Internet]. ©2023 Encyclopædia Britannica, Inc [Cited: May 25, 2023]. Plague doctor. Available from: [\[Link\]](#)
22. Tıp Dünyası [Internet]. ©2021 Türk Tabipleri Birliği Tıp Dünyası [Erişim tarihi: 25 Mayıs 2023]. Veba Doktoru-Dr. Schnabel Von Rom. Erişim linki: [\[Link\]](#)
23. Parıldar H, Dikici MF. Pandemiler tarihi [History of pandemics]. Klinik Tıp Aile Hekimliği. 2020;12(1):1-8. [\[Link\]](#)
24. Centers for Disease Control and Prevention [Internet]. ©2023 U.S. Department of Health & Human Services [Cited: June 2, 2023]. Transmission. Available from: [\[Link\]](#)
25. Centers for Disease Control and Prevention [Internet]. ©2021 U.S. Department of Health & Human Services [Cited: May 29, 2023]. Available from: [\[Link\]](#)
26. Diamond J. Çatışan yanküreler. Tüfek, Mikrop ve Çelik. 21. Baskı. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları; 2010. p.495.
27. Osterhammel, J, ed. Tüzel M, çeviri editörü. Dönüşen Dünya: Küresel 19. Yüzyıl Tarihi. 1. Baskı. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları; 2022. p.257.
28. Ardic A, Turan E. Nursing care management based on the Omaha system for inpatients diagnosed with COVID-19: An electronic health record study. J Adv Nurs. 2021;77(6):2709-17. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#) [\[PMC\]](#)
29. World Health Organization [Internet]. ©2023 WHO [Cited: September 22, 2023]. WHO COVID-19 dashboard. Available from: [\[Link\]](#)
30. Sezgin D, Dost A, Esin MN. Experiences and perceptions of Turkish intensive care nurses providing care to Covid-19 patients: A qualitative study. Int Nurs Rev. 2022;69(3):305-17. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#)
31. Nye JS, ed. İnan-Aydın R, çeviri editörü. Yumuşak Güç: Dünya Siyasetinde Başarının Araçları. 19. Baskı. Ankara: BB101 Yay; 2018.
32. Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times. 1st ed. NY: Verso; 1994.
33. Ergin E, Altinel B, Aktas E. A mixed method study on global warming, climate change and the role of public health nurses from the perspective of nursing students. Nurse Educ Today. 2021;107:105144. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#)
34. Kavuncuoğlu D, Evcı Kiraz ED. Hastalık yüküne yeni yük: iklim değişikliğinin sağlık etkileri [New burden to the burden of disease health effects of climate change]. Climatehealth. 2022;2(2):22-30. [\[Link\]](#)